

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİYYATA DAİR İLKİN İNFORMASIYA RESURLARININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Sevda Kərimova

*BDU, Bibliografiyaşünaslıq kafedrası, Doktorant
AMEA, Bakı, Azərbaycan. sevda.kerimova1@gmail.com*

Происхождение и развитие первоначальных информационных ресурсов экономики Азербайджана

Резюме: В статье представлена информация о происхождении и развитии первоначальных информационных ресурсов об экономической мысли в Азербайджане древнейших времен до начала XX века. Анализируются книги и произведения разных авторов опубликованных в разных исторических периодах в Азербайджане.

Origin and development of initial information resources about economics in Azerbaijan

Abstract: In article is presented the information about origin and development of initial information resources on economic thought in Azerbaijan since the most ancient times to the beginning of 20th century. There are analyzed the books and works of the different authors, published in the different historical periods in Azerbaijan.

Açar sözlər: Azərbaycan, iqtisadi, Avesta, tarix, kapital, siyasi iqtisad, bank işi, ticarət, kapitalizm, sosializm.

Ключевые слова: Азербайджан, экономика, Авеста, история, капитал, политическая экономика, банковское дело, торговля, капитализм, социализм.

Keywords: Azerbaijan, economics, Avesta, history, capital, political economics, banking, trade, capitalism, socialism.

Giriş

Azərbaycan xalqının mövcudluğunu, bütövlükdə inkişafını, onun mədəniyyətini, mənəviyyatını səciyyələndirən amillərdən biri bu xalqa məxsus olan iqtisadi fikirlərdir. Xalqın iqtisadi fikri onun yaşadığı sosial-iqtisadi durumun ifadəsidir, xalqın həyat tərzini, yaşadığı problem və çətinlikləri, iqtisadi inkişafda nailiyyətlərini əks etdirir.

Azərbaycan xalqının iqtisadi fikir tarixinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, bu xalqın görkəmli mütəfəkkirləri, alim və tədqiqatçıları tərəfindən irəli sürülən elə fikirlər vardır ki, onlar dünya iqtisadi fikrində sanballı yer tutmağa layiqdirlər. Azərbaycan xalqının iqtisadi fikirlərinin aşkar edilib öyrənilməsinin yalnız tarix üçün, dünyagörüşü üçün deyil, konkret təsərrüfatçılıq üçün, düzgün qərarların qəbul edilməsi və onların həyata keçirilməsi üçün də müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Məsələnin qoyuluşu

Azərbaycanda iqtisadi fikrin və biznesə dair informasiya resurslarının

yanması tarixinin bütöv, tam ardıcılıqla və sistemli şəkildə öyrənilməsi son dərəcə vacib məsələlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ən az öyrənilən və tədqiq olunan elmi sahələrdən biri Azərbaycan iqtisadi fikir tarixidir. Düzdür, ölkəmizdə XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin ictimai-iqtisadi görüşləri tədqiq olunmağa başlamışdır. Burada Ə.Sumbatzadənin, Ə.Fərəcovun, B.Axundovun, M.Mustafayevin, Y.Məmmədovun tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. 80-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi müəyyən ardıcılıqla tədqiq olunmağa başlanılmışdır. Burada T.Vəliyevin, M.Musayevin, Q.Əbülsəlimzadənin, A.Həsənovun, Ə.Qəribovun, Y.Həsənovun, X.Kərimovun və başqalarının tədqiqatlarını göstərmək olar. Lakin mövcud quruluşun tələbləri çərçivəsində aparılan bu tədqiqatlar öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqla, iqtisadi fikrə dair ümumiləşmələr sistemli şəkildə yekunlaşdırılmışdır. Yalnız XX əsrin 90-cı illərindən etibarən ölkəmizdə müstəqillik əldə olunandan sonra iqtisadi təlimlərin öyrənilməsi ilə bağlı iqtisadi fikir sahəsində bir sıra tutarlı elmi əsərlər meydana gəlməyə başlamışdır. Bu dövrün görkəmli iqtisadçı alimləri Ə.A.Mahmudov, A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, T.Ə.Quliyev, M.M.Allahverdiyev, A.Ə.Əliyev, T.S.Vəliyev, Ş.M.Muradov, A.F.Musayev, T.A.Hüseynov, İ.Ə.Feyzullabəyli, H.B.Allahverdiyev və başqalarının yaratmış olduqları elmi məktəblərin yetirmələri yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar iqtisad elminin müxtəlif istiqamətlərində mühüm nəzəri və metodoloji əsaslı problemlərin həllinə xüsusi diqqət yetirə bilmişdilər (3, 10).

Məsələnin həlli yolları:

Azərbaycan xalqının iqtisadi fikirləri haqqında bizə gəlib çatan ən qədim yazılı abidələrdən biri “Avesta”dır. Zərdüştlüyün qanunlar toplusu olan “Avesta” bizim eradan əvvəl X–VII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Kitabda əkinçilik, suvarma işlərinin köməyi ilə maddi nemətlər istehsalının artırılması nicata layiq mömin həyat hesab edilir.

Azərbaycanda ilk sosial hərəkətlər olan Manuhəçilik (III əsr), Məzdəkizm (V–VI əsrlər) və Xürrəmilər (VIII–X əsrlər) hərəkətlərinin iqtisadi məzmununu hamı üçün mülkiyyət hüququ yaratmaq ideyası təşkil edir.

İslam dininin yaranması (VII əsr), onun qəbul edilməsi bütün şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi fikrinə də öz təsirini göstərmişdir. Müsəlmanların müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim” sonrakı iqtisadi fikirlərin, mütəfəkkirlərin iqtisadi baxışlarının əsas ideya mənbəyi kimi çıxış etmişdir. Torpaq üzərində mülkiyyət, ticarətə münasibət, əmlak və əmlaka münasibət, vergilər, onların mahiyyəti və əhəmiyyəti və digər iqtisadi məsələlər islam ideyaları əsasında və ya ona uyğun bir şəkildə şərh olunmuşdur.

Azərbaycan xalqı ensiklopedik məzmunlu qədim yazılı abidələri olan bir xalqdır. Bu baxımdan “Dədə-Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır və oradakı iqtisadi ideyalar diqqəti cəlb edir. X əsrdə qələmə alınmış bu dastan III–VII əsrlərin real hadisələrini, böyük bir dövrün ictimai həyatını, təsərrüfat ukladını

öyrənmək baxımından əvəzsiz mənbədir. “Dədə-Qorqud” dastanının məlumatları təsdiq edir ki, Azərbaycan oğuzlarının həyatında pul tədavül və yığım vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Artıq XII əsrdə Azərbaycanda iqtisadi fikir özünün yüksək səviyyəsinə çatır. N.Gəncəvi əmək və sərvət haqqında təlim yaradır. Nizami alqı-satqı prosesində bərabərlik prinsipinin gözlənilməsindən bəhs edir, tələb və təklifin, əmtələrin bazar qiymətlərinə təsirini aydın təsvir etməklə, XII əsrdə Azərbaycanda pul sistemi haqqında, pulun sosial-iqtisadi təbiəti haqqında mükəmməl elmi təsəvvürlər yaradır.

Orta əsrlər Azərbaycan iqtisadi fikir tarixində Nəsirəddin Tusinin xüsusi yeri vardır. Onun məşhur “Əxlaqi Nasiri” əsərində iqtisadi məsələlərin şərhinə və “Dövlət maliyyəsi haqqında traktirlər” əsəri onu həm də professional iqtisadçı hesab etməyə əsas verir. N.Tusi Azərbaycanın ilk iqtisadçısı olmaqla, iqtisad elminin predmetini müəyyən etmişdir (1, 32). N.Tusi öz əsərlərində sahibkarlıq əxlaqını çox gözəl ifadə etmişdir. O yazırdı: “Gəlir əldə etmək üçün, əsasən, üç şərti yerinə yetirmək lazımdır: birinci - zülmə yol verməmək; ikinci - rüsvayçılığa yol verməmək; üçüncüsü - alçaqlığa yol verməmək(5, 33).

XV-XVII əsrlərdə Azərbaycan xalqının iqtisadi baxışlarının yetkinlik səviyyəsi haqqında İmadəddin Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, həmçinin görkəmli tarixçilər Həsən bəy Rumlunun və İsgəndər Münşinin əsərləri geniş təsəvvür yaradır.

Məhəmməd Füzulinin iqtisadi baxışları onun “Rindü-Zahid” əsərində, “Şikayətnamə” adlı məktubunda və “Mətləül-ətiqad” əsərində öz əksini tapmışdır. Onun əmtəə-pul münasibətləri və ticarət haqqında düşüncələri həmin dövrün sosial-iqtisadi münasibətlərini ifadə edir.

XII əsrdə Azərbaycan xalqının iqtisadi fikrində Həsən bəy Rumlunun 10 cildlik “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) əsəri mühüm yer tutur. Bu əsərdə XV-XVI əsrlər Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi həyatı və dövlət quruluşu haqqında məsələlər daha dolğun əks olunmuşdur.

Yaxın Şərqi orta əsr tarixçilərindən biri olan İsgəndər Münşinin “Tarix-i Aləm araj-i Abbasi” kitabında ölkənin iqtisadi həyatı, ticarət, şəhər sənətkarlığı, I Şah Abbasın (1587-1629) vergi siyasəti, verginin növləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

XIX əsrin 1-ci yarısında yaşayıb yaratmış Azərbaycanın təbii sərvətləri və onlardan istifadəyə xüsusi diqqət yetirən A.Q.Bakıxanov Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq “Ümumi coğrafiya” adlı əsər yazmışdır.

M.F.Axundovun “Adamların tələbatları haqqında” əsərində iqtisadi fikirləri əks olunmuşdur.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş iqtisadiyyata dair kitabların əksəriyyəti Tiflisdə çap olunmuşdur. Məsələn, “Boyaq əkmək qanunları” adlı kitab 1841-ci ildə Tiflisdə Arzanovlar nəşriyyatında çap olunmuşdur. 1870-ci ildə “Qanuni-qərardaddır” adlı daş basması üsulu ilə çap olunan kitabda rəiyyəti işlətmək qaydaları, mülkədarlara

veriləsi vergilərin miqdarı haqqında məsələlər də yer almışdı. Bunlardan başqa 1885-1900-cü illər ərzində barama qurdunun bəslənməsi və pambıq becərilməsi barəsində Tiflisdə Azərbaycan dilində 6 adda kitab nəşr olunmuşdur.

H.B.Zərdabi və N.B.Vəzirov iqtisadi təmayüllü “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinin səhifələrində siyasi iqtisadın bir çox problemlərinə diqqət yetirmiş, bu elmin predmetinə tərif vermişlər. H.B.Zərdabi siyasi iqtisadi “elmi dadisted” (kommersiya haqqında elm), N.B.Vəzirov isə “bərham zəhmətlik elmi” (həməzəhmətlik elmi), “elmi qənaət politikı” (vaxta qənaət sənətkarlığına dair elm) adlandırmışdır. Qəzetin hər bir nömrəsində kənd təsərrüfatının bu və ya digər sahəsinə dair məqalələr verilmişdir. Məsələn, “Maldarlığın inkişafı və yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında”, “Şərqi Zaqafqaziyada suya olan ehtiyac”, “Kür çayı sahillərində pambıq əkinlərinin genişləndirilməsi”, “Bakı qəzasında zəfəran istehsalı”, “Yerli ipəkçilik haqqında” və s. (4, 33). 1891-ci ildə Bakıda rus dilində neft məhsullarına həsr olunmuş bir kitab nəşr olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1900-1920-ci illər Azərbaycan kitabı tarixinin ən zəngin, eyni zamanda ən ziddiyyətli dövrlərindən biridir. Birinci rus inqilabı zamanı mətbuat sahəsində böyük canlanma əmələ gəlmişdi. Proletariatın apardığı mübarizə nəticəsində Rusiyada və ucqarlarda “Mətbuat azadlığı” əldə edilmişdi. Sensura aradan qaldırılmışdı. Bu dövrdə qəzet və jurnaldan sonra, ideya mübarizəsinin ikinci əsas meydanı kitab idi (2, XL).

C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir “Molla Nəsrəddin” jurnalında (1906-1913) sosial satiranın dili ilə həmin dövrün iqtisadi münasibətlərinin geniş təhlilini vermişdir. Jurnalda M.Ə.Sabirin kapital yığıcı, renta münasibətləri, tələb və təklifin qiymətlərə təsiri haqqında dəyərli fikirləri yer almışdır.

Bunlarla yanaşı, Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə tərtib etdiyi “Türki-rusi və Rusi-türki lüğəti” də maraq doğurur. Lüğətdə siyasi, hüquqi, hərbi anlayışların izahı geniş verilsə də, eyni zamanda, bir çox iqtisadi anlayışların da izahı və şərhı verilmişdir. Lüğətdə həmçinin iqtisad və siyasi iqtisad elmlərinə də təriflər verilmişdir (1, 36).

1900-1920-ci illər ərzində Azərbaycan dilində bank işi, istiqrazlar, sərmayə, gəlir vergisi, əmanətlər, istehlak, ticarət, kənd təsərrüfatı sərgiləri, arıçılıq, pambıqçılıq və üzümçülüyə dair 19 kitab nəşr olunmuşdur. Bunlardan 7-si Tiflisdə, 1-i Sankt-Peterburqda, 11-i isə Bakıda fəaliyyət göstərən İsa bəy Aşurbəylinin “Kaspi” mətbəəsində, “Novruz” mətbəəsində, “Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi”ndə və “Ələkbərovun mətbəəsi”ndə nəşr olunmuşdur. Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Bakıda artıq bir neçə mətbəə fəaliyyət göstərirdi.

XX əsrdə Azərbaycan xalqının taleyinə iki dəfə keçid dövrü yaşamaq qismət olmuşdur. Bunlardan biri kapitalizmdən sosializmə (1920-1937-ci illər), digəri isə sosialist sistemi dağılıqdan sonra (1991-ci il) sosializmdən kapitalizmə olan keçid dövrüdür. Hər iki inkişaf mərhələsi çoxlu çətinliklərlə

və mürəkkəb proseslərlə zəngindir. Bunlar keçid dövrünün xarakterindən və qarşıya qoyduğu məqsəddən irəli gəlir.

Xalqımızın iqtisadi fikir tarixində Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) fəaliyyəti dövrü xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məhz ADR dövründə dövlət mülkiyyəti, xüsusi, səhmdar, bələdiyyə mülkiyyəti formaları inkişaf etmişdir. Bu dövrdə bir çox aqrar islahatlar həyata keçirilmiş, xarici iqtisadi-ticarət siyasəti işlənilib hazırlanmışdır. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulan zaman xarici kapitalın tətbiqi hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatı daxili bazarın hüdudlarından az-çox kənara çıxmağa cəhd edilmişdir.

1920-1940-cı illər kitab nəşrinin həm ümumi ideya və mədəni səviyyəsi, həm bədii tərtibatı, həm də kitab sərvətinin toplanıb mühafizə edilməsi, təbliği və kitab ticarəti sahəsində yeni nailiyyətlər dövrü olmuşdur (2, XII).

İyirminci illərin ikinci yarısında o vaxta qədərki kiçik həcmli, çox zaman kütləvi səciyyə daşıyan kitabçaların ardınca sanballı kitablar, çoxcildlik nəşrlər buraxılmışdı. Nəşriyyatların müəyyən seriyalar üzrə kitablar buraxması, kitab məhsulunun xalq təsərrüfatı, elm və texnikanın yeni-yeni sahələrini əhatə etməsi mühüm yeniliklərdən idi. Marksist-Leninçi ədəbiyyat, yeni əlifba komitəsinin nəşrləri, neft və texnikaya aid ədəbiyyat, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid kitablar buraxılması Azərbaycan kitabının öz inkişaf tarixində yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərirdi (2, XII).

Respublikada ilk dəfə olaraq milli iqtisadçı kadrların əsərləri də məhz bu illərdə çap olunmağa başlanır. Xalqımızın iqtisadi fikrinin inkişafında mühüm rol oynayan və bu gün də əhəmiyyətini saxlayan əsərlərdən biri Məhəmməd Həsən Vəliyevin “Azərbaycan təbii-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat” (1921) kitabıdır. Kitabda ölkəmizin iqtisadiyyatının keçmişi haqqında məlumatlarla yanaşı, gələcək inkişafı barəsində də maraqlı məlumatlar yer almışdır. Kitab 1993-cü ildə yenidən nəşr edilmişdir.

Y.V.Çəmənzməninlinin 1921-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” kitabı öz əhəmiyyətinə görə dövrünün qiymətli kitabları sırasına daxildir. Kitabda ölkəmizin coğrafiyası, əyalətləri, təbii və iqtisadi resursları, müxtəlif istehsal sahələri haqqında verilən məlumatlar bu gün də əhəmiyyətini saxlamışdır. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alındığı üçün kitab 1993-cü ildə yenidən nəşr olunmuşdur (1, 40).

20-30-cu illərdə Azərbaycan iqtisadi fikrinə H.Dadaşov, Q.Sultanov, Ə.Fərəcov, B.Həsənbəyov, M.Ağayev və M.Mustafayev kimi yeni milli nümayəndələr daxil olmuşdur. H.Dadaşovun “SSRİ təsərrüfatında izafi əmək məsələsinə dair” (1927), B.Həsənbəyovun “Marksın dəyər nəzəriyyəsi” (1930), N.İ.Sofranoviçin “Tuqan Baranovskinin bazar nəzəriyyəsi və onun tənqidi” (1930), M.Mustafayevin “Siyasi iqtisadın vəzifələri” (1932), Ə.Fərəcovun “Ümumi dəftərdarlıq” (1928), “Mühasibat uçotu teoriyası” (1940), T.L.Berinin “Vilyam Petti” (1929), Q.Sultanovun “Azərbaycan sənayesinin bəzi sahələrinin inkişafının qısa öçerki” (1923), “Siyasi iqtisadın predmeti”

(1929), “Yağ-piy sənayesi və onun perspektivləri” (1928) əsərləri öz dövrünün iqtisadi fikrinin mühüm əhəmiyyətli əsərləri hesab olunur (1, 40).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1930-1940-cı illər ərzində iqtisadiyyat elminə dair nəşr olunan ədəbiyyatlar içərisində siyasi iqtisada aid kitablar xüsusi yer tuturdu və K.Marksın və F.Engelsin əsərlərini əhatə edirdi. Məhz bu illərdə K.Marksın 1930-cu ildə 3000 nüsxə ilə nəşr olunmuş “Əmək haqqı, fiət və qazanc”, 1935-ci ildə 5000 nüsxə ilə nəşr olunmuş “Əmək haqqı, qiymət və qazanc”, 1940-cı ildə 8000 nüsxə ilə nəşr olunmuş “Muzdlu əmək və kapital”, 1930-cu və 1940-cı illərdə 2000 nüsxə ilə nəşr olunmuş “Siyasi iqtisadın tənqidinə mədxəl” əsərləri, F.Engelsin 1934-cü ildə 5000 nüsxə ilə nəşr olunmuş “Ailə, xüsusi mülkiyyət və dövlətin mənşəyi”, K.Kautskinin 1928-ci ildə 3000 nüsxə ilə nəşr olunmuş “Karl Marksın iqtisad nəzəriyyəsi” sovet dövrünün iqtisadi fikrini əks etdirən kitablar idi. Bütövlükdə Təsnifat cədvəlinin “VII. Siyasi-iqtisadi nəzəriyyələr” bölməsi üzrə Azərbaycan dilində şura iqtisadiyyatı, siyasi iqtisad, dünya iqtisadi böhranı və təsərrüfat siyasətinə həsr olunmuş 27 adda kitab nəşr olunmuşdur ki, bunların əksəriyyəti “Azərnəşr”də, bəziləri “Azərfırqənəşr”də, dördü isə Tiflisdə çapdan buraxılmışdı.

1930-1933-cü illər ərzində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri, Azərbaycanda kooperasiya günü, dünya iqtisadi böhranı haqqında “Azərnəşr”, “Azərbaycan Xarici Ticarət Palatası nəşriyyatı” və “Azərıtifaqın nəşriyyatı” və “Bakı fəhləsi kooperativ nəşriyyatı” tərəfindən 5 adda kitab nəşr olunmuşdu.

Bu illərdə maliyyə, gəlir, vergi, əmanət və kredit kassaları, büdcə tərtibinə dair 13 adda, kənd təsərrüfatı və əkinçiliyə dair Azərbaycan dilində 1 adda kitab nəşr olunmuşdu.

1920-1945-ci illərdə əsası ADR dövründə qoyulmuş iqtisadi təmayüllü tədris və elm müəssisələrinin yaradılması davam etdirilirdi. 1922-1923-cü illərdə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Politexnik İnstitutunun nəzdində açılmış iqtisad fakültəsinin yanında fəaliyyət göstərən “Elmi iqtisadi cəmiyyət” iqtisadi tədqiqatlarla məşğul olurdu.

Nəticə:

Göründüyü kimi, Azərbaycanda iqtisadiyyatla bağlı ilk yazılı mənbələr hələ Zərdüştlüyün zamanında yaranaraq orta əsrləri və müasir dövrü əhatə edir. “Biznes” termini XX əsrdə meydana gəldiyinə görə tarixin daha öncəki dövrlərində “iqtisadiyyat”, sovet dövründə isə “siyasi iqtisad” termini kimi istifadə olunurdu. Bu faktlara əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının iqtisadi fikir tarixi və onunla əlaqədar olan ilkin yazılı informasiya resurlarlarının yaranması “Avesta”nın yarandığı tarixlə eyni zamanda baş versə də şifahi mənbələrdə bu tarix daha qədim dövrlərə gedib çatır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan iqtisadiyyatı.-Bakı, Ağrıdağ, 1999. 400 s.
2. Azərbaycan kitabı, 1-ci cild, 1951. 194 s.
3. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı: Mütərcim, 1999. 196 s.
4. Kərimov E., Osmanov B. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik.-Adiloğlu.-2004. 459 s.
5. Məmmədov N. Məhərrəmov A. Azərbaycan iqtisadiyyatı.-Bakı, Azər nəşr.-2011. 522 s.